

Карпатському регіоні, доцільно було б включити в Державну програму соціально-економічного розвитку Карпатського регіону заходи, які б сприяли збільшенню кількості внутрішніх туристів, покращенню туристичної привабливості регіону для іноземних туристів, унаслідок яких, посиляться роль міжнародного туризму в суспільному розвитку регіону.

Список використаної літератури

1. Концептуальні основи перспективного розвитку рекреаційної індустрії в Карпатах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/kravciv1.htm
2. Мазур Ф. Ф. Соціально-економічні умови розвитку рекреаційної індустрії (на прикладі Карпатського регіону) : навч. посіб. / Мазур Ф. Ф. – К. : Центр учб. л-ри, 2005. – 96 с.
3. Перспективи розвитку міжнародного туризму в Карпатському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/guk2.htm.
4. Проблемы и перспективы развития туризма на территории украинских Карпат [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://tourlib.net/books_tourism/zazgarskaya3.htm
5. Розвиток туристичної діяльності в Карпатському регіоні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_gum/Vzhdu_econ/2009_4/49.pdf
6. Фактори стійкого розвитку підприємств у сегменті міжнародного туризму Карпатського регіону [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/medjanyk.htm.
7. Туристичні потоки у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lv.ukrstat.gov.ua/>

Статтю подано до редколегії
17.07.2012 р.

УДК 324 (477)

В. Я. Малиновський – доктор політичних наук,
професор кафедри політології Волинського
національного університету імені Лесі Українки

Особливості місцевих виборів 2010 р.

*Роботу виконано на кафедрі політології
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті здійснено аналіз виборів до органів місцевого самоврядування 2010 року. Акцентовано увагу на перевагах та недоліках виборчої системи, а також на недоліках організаційного характеру. Здійснено політологічний аналіз результатів виборів як у цілому по Україні, так і у Волинській області. Запропоновано оптимальну виборчу модель.

Ключові слова: місцеві вибори, виборча система, партії, електорат, рада, депутат.

Малиновский В. Я. Особенности местных выборов 2010 г. В статье проведен анализ выборов в органы местного самоуправления 2010 года. Акцентируется внимание на преимуществах и недостатках избирательной системы, а также на недостатках организационного характера. Осуществлен политологический анализ результатов выборов как в целом по Украине, так и в Волынской области. Предложена оптимальная избирательная модель.

Ключевые слова: местные выборы, выборная система, партии, электорат, совет, депутат.

Malynovskyi V. Y. Features Local Elections in 2010. The article analyzes the elections of local self-government in 2010. The attention to the advantages and disadvantages of the electoral system, as well as organizational shortcomings. Done political analysis of election results as a whole in Ukraine and in the Volyn region. On the basis of analysis of the optimal polling model.

Key words: local elections, electoral system, parties, voters, council, deputy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема вітчизняного місцевого виборчого законодавства становить значний практичний і теоретичний інтерес, зважаючи на перманентний пошук оптимальної виборчої системи. За роки незалежності в Україні випробувано основні види виборчих систем, однак пошук найбільш ефективної з них продовжується. Ураховуючи те, що пред-

ставницькі органи є каналом реалізації народного суверенітету та становлять основу демократичного розвитку держави й суспільства, актуальність теоретичного дослідження механізмів формування представницької демократії має не лише науково-методологічне, а й практичне значення.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Тематику місцевих виборів і представництва в органах місцевого самоврядування опрацювали такі дослідники: В. Бабаєв, В. Бондаренко, О. Власенко, М. Глотов, В. Кампо, Ю. Ключковський, М. Корнієнко, В. Кравченко, О. Лавринович, О. Лазор, М. Лациба, А. Лісничий, Ю. Наврузов, С. Наумкіна, М. Пітцик, С. Саханенко, Ю. Сурмін, Т. Татаренко, В. Тихонов, А. Ткачук, Г. Чапала, О. Чернецька, О. Шелестов, О. Яцунська. Ця проблематика також висвітлена в колективних працях [1; 2]. Водночас зазначимо, що основна увага сучасної вітчизняної політичної науки зосереджена на парламентських та президентських виборах та їхніх технологіях. Місцеві ж вибори, які інколи розглядалися як другорядні, отримали недостатнє наукове забезпечення, що, безумовно, потребує серйозної уваги. Лише останнім часом з'явилися наукові статті з цієї теми, однак ґрунтовні монографічні праці поки відсутні.

Мета статті – аналіз місцевих виборів 2010 р. з окресленням переваг і недоліків виборчої системи, установлені Законом України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» і вироблення пропозицій щодо її оптимізації.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Вибори до органів місцевого самоврядування 31 жовтня 2010 р. були за змістом продовженням президентської кампанії та підготовки до парламентських виборів. Уперше в національній практиці місцеві вибори проходили окремо від парламентських. Розведення виборів у часі передбачало можливість громадянам висувати більш конкретні запити до ймовірних кандидатів, ретельніше контролювати хід виборів та брати активнішу роль у передвиборчій кампанії, що, зі свого боку, сприяло становленню активістської демократичної політичної культури громадян, згуртуванню місцевих громад [3].

Як і попередні вибори, вони проходили за новими виборчими правилами: була застосована змішана (мажоритарно-пропорційна) виборча система щодо виборів до міських, районних та обласних рад. Половина від кількості загального складу депутатів цих рад обиралася за виборчими списками від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігаються з межами, відповідно, області, району, міста, а інша половина – за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія області, району, міста. Обрання ж депутатів сільських, селищних рад і сільських, селищних, міських голів не зазнало істотних змін – воно ґрунтувалося на наявній мажоритарній системі відносної більшості. У цьому випадку голосували за персоналії, які балотувалися в одномандатних округах, а перемагав той, хто набрав найбільше голосів.

Чергова зміна виборчої системи викликана недосконалістю попередньої пропорційної моделі, що не виправдала суспільних очікувань, а тому не стала кроком уперед у розвитку муніципальної влади. Зокрема, так і не досягнуто цілей зростання ролі політичних партій в управлінні місцевими справами та підвищенні їхньої відповідальності; політичної структуризації суспільства; у забезпеченні пропорційного представництва в органах місцевого самоврядування основних політичних преференцій громадян України. Не повною мірою виправдалася надія на те, що політичні партії стануть головним суб'єктом підготовки та висунення кадрів до місцевих органів влади, що позитивно вплине на муніципальну кадрову політику. Однак, на нашу думку, головним недоліком пропорційної системи було запровадження закритих списків, що мало низку недоліків. Зокрема, виборець жодним чином не міг впливати на формування цих списків, усе віддавалося на відкуп керівнику партійної організації. Фактично виборці голосували саме за партію, а не за окремих кандидатів, адже для них була доступною інформація лише про перших п'ятьох представників виборчого списку. Крім того, вони не мали жодної можливості впливати на розташування депутатів у списках. Така «закритість» відкрила шлях для залучення у виборчі списки практично всіх учасників виборчих перегонів людей, далеких від політики, але наділених високою платоспроможністю, із метою одержання разом із мандатом впливу на прийняття рішень у власних бізнесово-корпоративних інтересах.

Купівля прохідних місць у списках згодом стала головною причиною викривлення волі виборців, адже ці депутати з легкістю міняли фракційну належність, переходячи до інших політичних груп, голосували всупереч партійній дисципліні тощо. Наслідком надмірної політизації рад, що призвела до структурування рад за партійно-бізнесовими інтересами, стали:

- а) розрив між реальними потребами виборців і місцевою політикою;
- б) послаблення безпосереднього зв'язку між депутатом та конкретним громадянином;
- в) відсутність механізмів відповідальності й звітності депутатів за свою діяльність;
- г) переважання партійно-корпоративних інтересів над інтересами громад;
- г) суттєве зниження освітньо-професійного рівня складу рад.

До особливостей нового Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» слід віднести заборону участі у виборах блоків політичних партій [4]. Така норма була вигідна потужним партіям, насамперед Партії регіонів (далі – ПР) та ВО «Батьківщина». Натомість, невеличкі партійні структури, що раніше проходили в ради виключно через блокування з більш сильними партнерами, були поставлені у фактично безперспективну ситуацію. Адже відтепер вони змушені включитися в електоральну боротьбу самотійно, що при відсутності достатніх фінансів і розвиненої партійної структури робило їхні виборчі перспективи досить проблематичними. Ця норма суттєво розколювала ті ідеологічні поля, у яких перебувало багато партій. Найперше це стосувалося національно-демократичного спектра, що, безперечно, було також вигідно ПР.

Крім того, залишилася незмінною процедура обрання голів громад, що й надалі консервувало суттєвий недолік – їхню низьку легітимність. Міські, селищні, сільські голови й надалі обиралися за принципом відносної більшості. Пропозиції щодо запровадження двотурового голосування за участю двох кандидатів, які отримали найбільшу кількість голосів у першому турі, не були підтримані парламентом. У результаті, наприклад, Кам'янець-Подільського міського голову обрано 6866 голосами жителів майже стотисячного міста [5], за Кіровоградського міського голову проголосувало трохи більше 8 % загальної кількості жителів міста [6]. Наведені цифри – це не поодинокі випадки, а тенденція, характерна для більшості обраних голів. Якщо врахувати, що окремі з них матимуть опозиційний склад ради, то виконання передвиборчих програм такими керівниками є надзвичайно проблематичним.

Суттєвим недоліком Закону стала норма про те, що єдиним суб'єктом висунення кандидатів у мажоритарних округах, а також на посади голів визначено політичні партії. Доволі суперечливою в організаційному контексті стала норма щодо позбавлення права участі в процесі формування виборчих комісій непарламентських партій.

Особливо складною була кампанія для нових політичних сил, для яких ці вибори стали першим випробуванням сил. Адже кількарізова зміна правил гри практично напередодні кампанії ускладнила процес формування місцевих команд, які не знали, чи будуть допущені до виборів. Однак, завдяки скасуванню поправки про можливість участі у виборах тільки тих партій, місцеві осередки яких зареєстровано за 365 днів до виборів, нові партії все ж були допущені до виборів, що однозначно стало позитивним фактором.

Ураховуючи те, що вперше в національній виборчій історії місцеві вибори проходили окремо від парламентських, до них була прикута значна суспільна увага, адже вони стали своєрідним іспитом як для політичних сил, які підтримують діючого Президента, так і спроможності опозиційних сил на реванш за програш на президентських виборах. У цьому контексті становлять цінність не тільки результати виборів, а й сам процес організації волевиявлення громадян, від якого залежатиме подальший вектор розвитку української спільноти – рух країни до політичного монополізму чи спроба зберегти попередні демократичні завоювання. Це означало, що, з одного боку, політики розуміли значення місцевої влади, прагнучи створити плацдарм для майбутніх перемог, а з іншого – виборча кампанія стала іспитом для України щодо рівня її демократії. Адже будь-які претензії світового співтовариства до якості виборчого процесу 31 жовтня могли негативно позначитися на міжнародному іміджі й інвестиційному кліматі нашої країни. Розуміючи зазначене, Президент України В. Янукович неодноразово наголошував на необхідності забезпечення їх прозорості та чесності, попереджав, що готовий ужити найбільш жорстких заходів до чиновників, котрі порушують правила чесної боротьби на місцевих виборах.

Результати виборів суттєво змінили політичну карту України не лише порівняно з місцевими виборами 2006 р., а й із виборами Президента України 2010 р. Зокрема, збільшила свою перевагу ПР, що святкувала перемогу у двадцять одному регіоні України. Лише в трьох галицьких областях перемогло ВО «Свобода» (на Тернопільщині вибори до облради відбулись у 2009 р.), у Волинській

області – ВО «Батьківщина», у Закарпатській області – Єдиний центр, у м. Києві вибори не проводилися. При цьому зауважимо, що зайняти перші позиції в окремих областях регіоналам допомогли депутати-мажоритарники. Отже, запровадження мажоритарної системи зіграло, насамперед, на користь правлячої партії.

Якщо ж узяти до уваги лише партійні списки, то така перевага ПР не проглядається. Більше того, у традиційно прихильних до цієї партії південно-східних регіонах не відбулось очікуваного збільшення електоральних симпатій до біло-блакитних. Хоча ПР одержала більшість у радах, однак набрані нею за партійними списками 5,21 млн голосів на виборах до обласних рад на 3,17 млн стали меншими, ніж у першому турі за кандидата в Президенти України В. Януковича [7].

Слід також зазначити зростання поляризації політичних уподобань виборців. Про це свідчить значне збільшення підтримки комуністів, з одного боку, та «Свободи» – з іншого. По суті, як на Заході, так і на Сході країни, мобілізувався протестний електорат, не згідний із нинішньою ситуацією в країні. Друга інтрига – утрата позицій «Батьківщиною». Безумовно, свою роль у тому, що партія Ю. Тимошенко повсюдно погіршила електоральні показники, відіграв і той факт, що в ключових для цієї політичної сили Київській і Львівській областях її було поставлено поза виборчим процесом. Крім того, «Батьківщина» не запропонувала чогось нового, окрім невиразної опозиційної риторики.

Виходячи з результатів волевиявлення по країні, можна відзначити ще одну важливу тенденцію: із часів президентських виборів у таблиці про ранги помінялися місцями «Фронт змін» і «Сильна Україна». Цей процес пов'язаний виключно з постатями лідерів цих партій. Щодо С. Тігіпка, то його похід у владну команду та безпосередня участь у розробці нового Податкового кодексу, а також непопулярні заяви щодо підвищення пенсійного віку для жінок, чергового підвищення цін на газ тощо суттєво знизили його рейтинг, особливо в представників середнього й малого бізнесу. Професійна та якісна кампанія, що принесла Тігіпкові успіх на президентських виборах, цього разу не спрацювала. Відповідно, заплановане друге місце по країні й отримання «найвищих результатів» [8] залишилося відкласти на майбутнє.

На відміну від свого основного опонента, А. Яценюк після президентських виборів зробив висновки та перестав експериментувати над власним іміджем. Лідер «Фронту змін» став саме тим, ким очікували побачити його прихильники, позбувшись штучного образу «фронтівика». Як результат – електоральна підтримка практично у всіх регіонах країни з отриманням відповідного представництва в місцевих радах усіх рівнів.

Як зазначає Д. Денисенко, загалом місцеві вибори, які відбулися в нашій країні, можна охарактеризувати як перегрупування політичних сил, але ні в якому разі не як чийсь упевнену перемогу або чийсь нищівну поразку. Вони показали серйозне зростання протестного електорату в країні [9]. Очевидно, що це є потенційна небезпека, котра становить серйозний виклик новій українській владі. Крім того, за результатами експертного дослідження «Місцеві вибори – 2010», проведеного Консорціумом громадських організацій Громадянської асамблеї України, нова виборча система не забезпечила справедливого представництва в органах місцевого самоврядування [2, 37].

Відсотковий результат ПР з урахуванням явки виборців дав можливість цій політичній силі закріпити свою присутність у традиційних для неї регіонах і збільшити її в Центрі та на Заході країни. Однак результати у Волинській області суттєво відрізняються від загальноукраїнських. Так, якщо в процентному відношенні по Україні зменшення підтримки ПР становить 7 %, то на Волині навпаки, збільшення складає 9,26 %; кількість голосів, відданих за ПР, по Україні зменшилася більш як на 37 %; по Волині, навпаки, відбулося збільшення підтримки на рекордні по Україні 58,72 %. Для порівняння, приріст результату ПР, порівняно з першим туром президентських виборів, крім Волинської області, зафіксовано на Київщині (+34 %), Івано-Франківщині (+29 %), Черкащині (+25 %), Вінниччині (+16 %), Хмельниччині (+11 %). У всіх інших регіонах відбулося зменшення підтримки ПР: м. Севастополь – на 64 %, Запорізька область – на 50 %, Донецька – на 45 %, Житомирська – на 43 %, Луганська – на 52 %.

Загалом на Волині в голосуванні взяло участь 473 964 осіб (60 % виборців), що є одним із найкращих показників по Україні, проте він став найнижчим в області за останні десять років. У багатомандатному виборчому окрузі прогнозовано перемогло ВО «Батьківщина» 23,36 % (у 2006 р. – 41,36 %), на другому місці ПР – 18,86 % (саме такий результат у 2006 р. отримала «Наша Україна»).

Третю позицію зайняло ВО «Свобода» з 7,44 %. Тривідсотковий бар'єр також подолали партії «Фронт змін» – 4,73 % і «Наша Україна» – 3,72 %.

Крім того, по мажоритарних округах своїх депутатів провели ще дев'ять політичних сил: ВО «Батьківщина» – 10, ПР – дев'ять, Народна партія – сім, Єдиний Центр – чотири, УРП «Собор» – два, Аграрна партія – один, ВО «Свобода» – один, «За Україну!» – один, КПУ – один, «Наша Україна» – один, Селянська партія України – один, «Сильна Україна» – один, «Солідарність жінок України» – один. У цілому до обласної ради пройшли представники чотирнадцяти партій (її загальний склад відображено в табл. 1)

Таблиця 1

Результати голосування до Волинської обласної ради

Назва партії	Багатомандатний округ		Одномандатні округи	Загальна кількість отриманих мандатів
	отримані відсотки	кількість мандатів	кількість мандатів	
ВО «Батьківщина»	23,36	16	10	26
Партія регіонів	18,86	13	9	22
ВО «Свобода»	7,44	5	1	6
Фронт змін	4,73	3	0	3
Наша Україна	3,72	3	1	4
Народна партія	2,84	0	7	7
Єдиний центр	2,84	0	4	4
УРП «Собор»	1,18	0	2	2
Аграрна партія України	0,59	0	1	1
За Україну!	1,29	0	1	1
КПУ	2,39	0	1	1
СелПУ	Не висувала список кандидатів	0	1	1
Сильна Україна	2,95	0	1	1
Солідарність жінок України	0,6	0	1	1
У цілому	72,79	40	40	80

Джерело: таблиця складена автором із використанням роботи [2, 63].

Слід зазначити про доволі тривожну тенденцію: майже 60 тис. виборців (10,7 %) не підтримали жодну з політичних сил.

Загалом вибори відбулися без значних порушень, що могли б суттєво вплинути на результати волевиявлення, а також без особливих ексцесів. Один із таких стався в Луцьку, коли в день виборів у під'їздах багатоквартирних будинків, у поштових скриньках, на шляху до виборчих дільниць були розкидані листівки, у яких у досить брутальній формі критикували міського голову та депутатів із фракції БЮТ у Луцькій міській раді. За результатами експертного дослідження «Місцеві вибори-2010» відповідність виборчої кампанії у Волинській області демократичним стандартам вільних і чесних виборів оцінена в 4,27 за семибальною шкалою, що є кращим результатом, ніж у середньому по Західній Україні – 4,72 [2, 175].

Щодо застосування адмінресурсу, то за результатами вже згадуваного експертного дослідження «Місцеві вибори-2010» він оцінений у 5,32, що значно гірше, ніж у середньому по Західній Україні – 4,75 [2, 177]. Саме цей показник значною мірою впливав на кінцевий результат. Це підтверджує зазначене дослідження, згідно з яким використання адмінресурсу є найбільш впливовим чинником переможного результату (50 %) в Західній Україні, хоча значно меншим, ніж в інших регіонах країни (наприклад на Півдні – 88,5 %) [2, 178]. Ураховуючи цей фактор, на нашу думку, слід здійснювати певну корекцію в поясненні результатів тих провладних партій, які мали можливість скористатися цим ресурсом на Волині.

Висновки. Ураховуючи досвід виборів 2010 р., на нашу думку, оптимальною системою виборів депутатів обласних, районних та міських рад може бути система пропорційного представництва з відкритими партійними списками (преференціями – від латин. *praeferre* – перевага) у багатомандатних виборчих округах. Вона дає можливість виборцеві голосувати не тільки за конкретну партію, а й за бажаного кандидата, прізвище якого під час голосування відзначається в бюлетені, що означає одночасну підтримку відповідної партії. Кандидат, який отримав найбільше голосів, у разі подолання партією в окрузі виборчого бар'єра, здобуває першочергове право на мандат, незалежно від місця в партійному списку.

Такою є пропорційна система з преференційним голосуванням, що успішно застосовується в Польщі, Фінляндії, Бельгії, Норвегії, Нідерландах, коли громадяни мають право не тільки проголосувати за конкретну партію (блок), а й позначити в списку номери тих кандидатів, яких вони персонально хотіли б бачити в представницькому органі. Модель із преференційним голосуванням сприяє органічному поєднанню інтересів партійного й територіального представництва, дає змогу персоніфікувати голосування через вибір як між політичними партіями, так і між особистостями.

Убачається доцільність у розширенні суб'єктів виборів. Крім політичних партій (блоків партій), право балотуватися слід надати й окремими громадянам, котрі можуть об'єднуватися поза межами місцевих партійних організацій із висуненням свого незалежного списку кандидатів у депутати. Така практика притаманна виборчим системам Польщі, Румунії, Балтійських країн.

Запропонована виборча система спроможна забезпечити:

- адекватне представництво в радах депутатів, що представляють спільні інтереси всіх адміністративно-територіальних одиниць відповідної території;
- реалізацію пасивного виборчого права кожним громадянином (права бути обраним), який має право голосу через самовисування;
- більш свідомий електоральний вибір через право виборця реально впливати на кінцеві результати;
- стимулювання розвитку внутрішньопартійної демократії, ретельнішого добору кадрів, формування системи партійної відповідальності;
- адекватне представництво інтересів національних меншин, нечисленних автохтонних народів (кримських татар, гагаузів, караїмів), забезпечення гендерного паритету.

Перспективи подальших досліджень. У дослідженнях українських політологів переважають характеристики парламентських і президентських виборчих систем, вивчення їх загальних засад, оцінки виборів. При цьому питання дослідження механізмів впливу громадян на процес формування органів місцевого самоврядування, їх впливу на прийняття рішень на місцевому рівні займають недостатнє місце.

Список використаної літератури

1. Виборча реформа для всіх і для кожного / за заг. ред. Д. Ковриженко. – К. : КВУ, 2011. – 100 с.; Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина. – К. : Агенство Україна, 2009. – 80 с.
2. Місцеві вибори – 2010. Пульс країни / відп. ред. А. Когут, К. Сідаш. – К. : Лаб. законодавчих ініціатив, 2011. – 228 с.
3. Виборче законодавство: українська практика, міжнародний досвід та шляхи реформування / заг. ред. Є. В. Радченка. – К. : Факт, 2003. – С. 50.
4. Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів : Закон України від 6 квіт. 2004 р. № 1667–IV // Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 30–31. – Ст. 382; 2009. – № 19. – Ст. 260 ; № 30. – Ст. 424 ; № 36–37. – Ст. 511.
5. Кабачинська С. Поле бою після бою / С. Кабачинська // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп. – С. 4.
6. Орел С. Посиніли, але бадьорі... / С. Орел // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп. – С. 4.
7. Малюков Р. Місцеві вибори: момент істини / Р. Малюков // Урядовий кур'єр. – 2010. – 20 листоп. – С. 19
8. Сергій Тігіпко: «Прийшов час сильних» / Волинь-нова. – 2010. – 28 жовт. – С. 6.
9. Денисенко Д. «ГЕПАбене» для України / Д. Денисенко // Дзеркало тижня. – 2010. – 13 листоп. – С. 4.

Статтю подано до редколегії
17.07.2012 р.